

Repositório ISCTE-IUL

Deposited in *Repositório ISCTE-IUL*:

2022-10-21

Deposited version:

Accepted Version

Peer-review status of attached file:

Peer-reviewed

Citation for published item:

Amaro, R. R. (2020). Similituds i diferències entre els enfocaments de l'economia social i solidària en diferents països de Europa del Sud(Catalunya, França, Itàlia, i Portugal). In Jordi Estivill, Jean Louis Laville (Ed.), *Economia solidària i història social*. Barcelona: Icaria.

Further information on publisher's website:

file:///C:/Users/cmsbl/Downloads/Prologo%20e%20indice_Economia%20solidaria.pdf

Publisher's copyright statement:

This is the peer reviewed version of the following article: Amaro, R. R. (2020). Similituds i diferències entre els enfocaments de l'economia social i solidària en diferents països de Europa del Sud(Catalunya, França, Itàlia, i Portugal). In Jordi Estivill, Jean Louis Laville (Ed.), *Economia solidària i història social*. Barcelona: Icaria.. This article may be used for non-commercial purposes in accordance with the Publisher's Terms and Conditions for self-archiving.

Use policy

Creative Commons CC BY 4.0

The full-text may be used and/or reproduced, and given to third parties in any format or medium, without prior permission or charge, for personal research or study, educational, or not-for-profit purposes provided that:

- a full bibliographic reference is made to the original source
- a link is made to the metadata record in the Repository
- the full-text is not changed in any way

The full-text must not be sold in any format or medium without the formal permission of the copyright holders.

SIMILITUDS I DIFERÈNCIES ENTRE ELS ENFOCAMENTS DE L'ECONOMIA SOCIAL I SOLIDÀRIA EN DIFERENTS PAÏSOS DE L'EUROPA DEL SUD.

(Catalunya, França, Itàlia i Portugal)¹

Rogério Roque Amaro. Professor del Departament d'Economia Política de L'ICSTE de l'Institut Universitari de Lisboa

1. INTRODUCCIÓ

Aquest article és el resultat d'una comunicació presentada en l'Encontre Internacional sobre Economia Solidària i història social organitzat per la Fundació Roca i Gales i per la Xarxa d'economia Solidària de Catalunya, a Barcelona en els dies 14 i 15 de febrer de 2019.

L'article té com objectius principals proposar una lectura de les semblances i diferències que els conceptes, però sobretot les pràctiques de l'Economia Social i Solidària presenten quan és comparen els quatre països d'Europa del Sud presents en l'encontre Catalunya², França, Itàlia i Portugal; suggerir algunes pistes de reflexió i desafiaments conseqüència d'aquest anàlisi per la construcció de diàlegs i d'eventuals accions conjuntes entre els actors /actrius de l'Economia Social i Solidària d'aquests quatre països.

Per arribar a aquests objectius, aquest article és divideix en quatre apartats, a més d'aquesta introducció:

- En el segon apartat, s'intenta situar i emmarcar aquesta reflexió des del punt de vista epistemològic, delimitant allò que està en causa i en quins paràmetres, les seves semblances, diferències, relacions i mútues influències, siguin científiques, o siguin més pragmàtiques.

¹ Aquest text està escrit, per opció de l'autor, segons les regles ortogràfiques anteriors de la Llengua Portuguesa

² Es cert que Catalunya encara no és un país independent però aquí se'l tracta com a tal per tres raons: per solidaritat amb els nostres companys de la XES (Xarxa de l'Economia Solidària de Catalunya), una de les més dinàmiques d'Europa que s'ha afirmat majoritàriament independentista i ha lluitat coherentment per aquest objectiu; per respecte i fidelitat a la lògica implícita en l'Encontre; i per creença en la inevitabilitat de la independència de Catalunya, sobretot després d'haver participat activament amb la meua companya d'aquesta i altres aventures i camins, Barbara Ferreira, en el mes d'Octubre de 2017, en algunes de les iniciatives emblemàtiques de l'afirmació d'aquest somni de tants i tantes catalans i catalanes.

-En el tercer apartat, és compara l'afirmació històrica de l'Economia Social en els quatre països, a partir del segle dinou, procurant enunciar les seves semblances i diferències, però també les seves relacions i influències.

-En el quart punt, s'analitza l'emergència, més recent, a partir dels anys 1980, de l'economia solidària en els quatre països, en interacció i fins i tot en reacció o contraposició a l'Economia Social, i, clar amb respecte a l'Economia del Mercat i a l'Estat Social, tractant de subratllar una vegada més, les similituds, les diferències, les relacions i les mútues influències

-Finalment, en el darrer punt, és procuren suggerir algunes reflexions, interrogants i desafiaments per el futur, especialment, en quant potencials diàlegs i accions conjuntes entre els principals protagonistes dels quatre països considerats.

2. UNA QÜESTIÓ EPISTEMOLÒGICA

Es important començar per afirmar que la reflexió que aquí és comparteix està més plena d'interrogants e hipòtesis que de certeses i seguretats. Per dues (bones) raons :

- Perquè el coneixement en el que és fonamenten aquestes reflexions és molt desigual, amb respecte als quatre països contemplats, sigui en termes de coneixement directe de les seves pràctiques e iniciatives, sigui en quant els autors consultats.

- Perquè és planteja la qüestió epistemològica de saber exactament que és pot esperar d'una anàlisi comparativa de les realitats que comporta un tema amb una designació comuna, entre quatre països, que, malgrat proximitats geogràfiques i algues similituds i paral·lelismes històrics, politics, socials i econòmics, presenten moltes altres diferències i marcs històrico-politics, que poden determinar i influenciar situacions distintes, fins i tot amb les mateixes denominacions. Això és que és discutirà tot seguit.

Normalment, en aquests anàlisis comparatius existeix una mena "d'esperança implícita" que hi hagi, almenys, algunes convergències, sobretot quan és parla de països/societats en els que existeixen punts en comú i sobretot un context d'intercanvis i de diàlegs (entre actors/ius d'aquests països) sobre una temàtica (economia social i solidària), a través de la qual és perfilen i és dissenyen desafiaments i utopies comuns de

construcció de Futurs de Dignitat i Sostenibilitat, que inverteixin els actuals camins d'indignitat i insostenibilitat, que ens haurien de fer vergonya i que ens encaminen vers varies catàstrofes ambientals, socials, culturals, territorials cognitives, polítiques i econòmiques.

Tanmateix, la qüestió epistemològica que és pot plantejar és si per l'objectiu perseguit, són més importants les convergències o les divergències. O encara més, d'una certa forma relacionada amb la qüestió anterior, si és més important i fecund que és tendeixi vers l'homogeneïtat o vers la diversitat de conceptes i experiències pràctiques³.

En aquesta reflexió l'opció epistemològica que s'assumeix és, per efectes pràctics i polítics, la possibilitat d'establir diàlegs i plataformes d'acció comuns entre els quatre països, el que és fonamental és que les convergències es verifiquin en punts essencials, per a què les referències i principis nuclears siguin els mateixos, tot esperant i admetent (fins i tot desitjable) que existeixin divergències. tant accessòries com també en alguns punts essencials, defensant-se així que aquest és el camí de la Diversitat i de la Pluralitat, com pressupostos bàsics de la Vida.

Des d'aquest punt de vista, és a més interessant constatar, que en quant històricament l'economia social, sorgida en el segle dinou, va ésser tendencialment més aviat eurocèntrica i francòfona⁴, almenys en els seus orígens filosòfics-ideològics i culturals, ja l'economia solidària, en la seva recent afirmació, a partir dels anys 1980, és molt més multicultural i policèntrica en els seus orígens, expressions i influències i compte amb tres versions- la Llatinoamericana, la francòfona i la de Macaronèsia⁵, sense que

³ Aquesta qüestió és particularment pertinent quan es discuteix el concepte i les pràctiques (relativament recents) de l'Economia Solidària, atenent a la diversitat de concepcions, expressions i representacions dels que ha estat objecte. Un bon exemple d'això fou el que va succeir en el quart Encontre Internacional de la Globalització de la Solidaritat promogut per RIPESS (Xarxa Intercontinental de Promoció de l'Economia Social i Solidària), celebrat, l'any 2009 a Luxemburg, subordinat al tema "existeix una altra economia: les innovacions de l'Economia Social i Solidària", en la que, a propòsit de la diversitat de nocions de l'Economia Solidària, molts dels que hi van participar es van dividir en dos posicions: una que defensant la uniformitat i homogeneïtat el concepte (sobretot europeus) van justificar provisionalment aquella diversitat per el fet d'ésser un concepte encara recent, i per tant, poc madur, però que hauria de tendir, inevitable i desitjadament, a una definició única. La segona posició defensava la pluralitat i l'heterogeneïtat (sobretot Llatinoamericans) que fonamentaven com definitiva i desitjable, aquella diversitat, per els seus orígens plurals i multiculturals.

⁴ Però tot i així donant lloc a varies interpretacions i delimitacions, així com divergències, i sobretot després de l'entrada "en escena" de les terminologies més anglosaxones, del "Tercer Sector", del "sector no Lucratiu" o "d'Organitzacions sense finalitats lucratives" ("Non Profit Organisations")

⁵ Així es designa el conjunt de les tres regions insulars (regió Autònoma de les Açores- Portugal, Cap Verd, regió autònoma de les Illes Canàries-Espanya, regió autònoma de Madeira-Portugal) en el marc de la qual es va afirmar, en els inicis dels anys 1990, una versió autònoma de les iniciatives i del concepte de l'Economia Solidària. Veure Amaro, R.R. (2009) A Economia Solidària da Macaronèsia. Um novo Conceito Rev. Economia Solidària n 1 (pag. 11 a 28) i Amaro, R.R. (2016b) A sustentabilidade das Organizações de

s'hagi de tendir a un sincretisme entre elles⁶.

Cal també senyalar que mentre el concepte d'economia solidària afirmat en la Macaronèsia és fonamenta en una perspectiva ecocèntrica de Solidaritat, inclou tots els Essers Vius e inclús els elements no tròfics del Planeta, la versió predominant a Europa s'assumeix com fonamentalment antropocèntrica centrada sobretot en la Solidaritat entre els éssers humans, en línia d'una certa influència marxista, i a Amèrica Llatina, és proposa una visió tendencialment Inter mitja, més popular,, però també amb influències de les cosmovisions indígenes, obertes a una lògica més ecocèntrica (encara que sense teoritzar-la explícitament), i a Àfrica sembla emergir una perspectiva més cultural e identitària, encara que, per ara, poc explicitada i teoritzada⁷.

3. ECONOMIA SOCIAL. DIFERÈNCIES I SEMBLANCES

En aquest punt s'intenten identificar algunes de les principals semblances, diferències i influències mútues entre els quatre països esmentats (Catalunya, França, Itàlia i Portugal) en referència a l'afirmació, pràctica i teòrica, de l'Economia Social, a partir del segle XIX, quan va sorgir com una resposta i una alternativa als problemes i mancances de l'Economia de Mercat i de les concepcions de l'Economia Política, aleshores en procés de consolidació.

Cal subratllar els següents elements de reflexió⁸:

Economia Solidària. Proposta de conceptualització e de Avaliação. Rev. Economia Solidària n 10 (pag. 98 a 123). I encara es pot referir una quarta versió, que és correspon a "Participatory Economics" o Parecon amb origen en els Estats Units, Veure per exemple Albert, M- (2003) Parecon. Life after capitalism, Londres Nova York. Verso (334p.) Fotopoulos, T. (1997) Towards an inclusive Democracy. The crisis of the growth economy and the need for a new liberatoy project. Londres, Nova York. Cassell(401p.) i Fotopoulos, T. (2005) Participatory Economics (Parecon) and Inclusive Democracy. The Internationa Journal of Inclusive Society Vol 1 n 2 (pag. 1 a 23)

⁶ Veure nota 3

⁷ Amaro, R. (2009); Coraggio, J.L. (2011). La presència de lá Economía Social y Solidaria (ESS) y su institucionalización en América Latina. *Revista de Economía Solidária*, 3, (pag. 36 a 73; e Laville, J.-L. (2018). *A Economía Social e Solidária - Práticas, Teorias e Debates*. Coimbra: Almedina / CES-Centro de Estudos Sociais, (344 p)

⁸ Entre altres, per els punts que segueixen: CESE - Comité Économique et Social Européen / CIRIEC - Centre international de recherches et d'information sur l'économie publique, sociale et coopérative (2012). *L'Économie Sociale dans l'Union Européenne*. Bruxelles: Union Européenne, 127 p; CESE - Comité Économique et Social Européen / CIRIEC - Centre international de recherches et d'information sur l'économie publique, sociale et coopérative (2017). *Évolutions récentes de l'économie sociale dans l'Union européenne*. Bruxelles: Union Européenne, (139 p); Estivill, J. (2009). Navegando por los Mares de lá Economía Social y Solidaria. Existe un rumbo mediterráneo ? *Rev. de Economía Solidária*, 1, (pag. 69 a 85); Estivill, J. (2015a). "Mouvement associatif en Espagne: ouverture démocratique et permanence

- Els quatre països presenten, des dels inicis del segle XIX, les tres principals formes jurídiques i institucionals que caracteritzen l'Economia Social, en les seves conquestes legals històriques: cooperatives, mutualitats o associacions de socors mutus i associacions populars. Portugal presenta una fórmula jurídicoinstitucional ampla, les Misericòrdies⁹, que és molt específica, per el seu pes, dins de l'Economia Social¹⁰ i que va tenir un origen "proto-estatal", donat que la primera, la Santa Casa de Misericòrdia de Lisboa, va ésser creada el 15 d'Agost de 1498, per la Reina D. Leonor, en temps dels anomenats "descobriments"¹¹, en honor de Nostra Senyora de Misericòrdia, seguint el model de les "Misericòrdias" que ja existien a Itàlia per aplicar les "obres de misericòrdia" de la religió cristiana, particularment per acudir i ajudar als orfes i vídues (degut a la mort dels mariners en les accions marítimes de Portugal) i altres persones amb dificultats de supervivència, una espècie d'anticipació de l'estat del benestar, donat que fou una iniciativa de responsabilitat pública¹². Posteriorment, "les Misericòrdies" varen ésser

historique", a J. Laville, A. Salmon (dir.), *Associations et action publique*. Paris: Desclée de Brouwer, (pag. 349 a 378); Estivill, J. (2017a). Os primórdios da economia social em Portugal. Contributos de Ramon de la Sagra - I Parte. *Sociologia: Revista da Faculdade de Letras da Universidade do Porto*, Vol. XXXIII, pp. 19-45; Estivill, J. (2017b). Os primórdios da economia social em Portugal. Contributos de Ramon de la Sagra - II Parte. *Sociologia: Revista da Faculdade de Letras da Universidade do Porto*, Vol. XXXIV, pp. 11-26; Estivill, J. (2018). *Europa a les fosques - Politiques socials en els feixismes*". Barcelona: Icaria Editorial, 343 p; EUROFOUND (2019), *Cooperatives and social enterprises: Work and employment in selected countries*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 69 p; Garrido, A. (2016), *Uma história da economia social*. Lisboa, Tinta da China, (317 p) Laville, J.-L. (2015). *Asociarse para el bien común - Tercer Sector, Economía Social y Economía Solidaria*". Barcelona: Icaria, (214 p); Martínez Rodríguez, S. (2010). *Catalunya, un País de Cooperatives - Recuperació i digitalització del patrimoni cooperatiu de Catalunya: L'Arxiu Històric del Govern Civil de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Barcelona / Departament de Treball - Unió Europea / Fons Social Europeu, Estudi d'Aposta, SCCL, 115 p; Santos J. H. (2009). *Maneiras cooperativas de pensar e agir: Contributo para a História do Cooperativismo*. Lisboa: Edições Universitárias Lusófonas, (289 p.); e Zamagni, S. (s.d.). *La Geografia dell' Economia Civile dell' Italia Repubblicana*. Bologna: AICCON - Associazione Italiana per la Promozione della Cultura della Cooperazione e del Non Profit, (31 p.)

⁹ Existeixen "Misericòrdies", o millor "Santas Cases de Misericòrdia" en tots els 308 Consells portuguesos (278 a Portugal continental, 19 en la Regió Autònoma de les Açores i 11 en la Regió Autònoma de Madeira) essent que alguns que alguns Consells en tenen més d'una.

¹⁰ Existeixen Misericòrdies, a més de Portugal, en onze països. A Itàlia, que és el país on varen sorgir per primera vegada, (l'any 1244 a Florència) encara te 700 misericòrdies. A Angola i Brasil (ambdós per influència portuguesa), Espanya (on encara n'hi ha set, essent la més antiga la de Barcelona creada l'any 1583), França (amb una misericòrdia creada per els immigrants portuguesos l'any 1994), Luxemburg (on també fou creada per els immigrants portuguesos l'any 1996), Macau (amb una Misericòrdia de les més antigues creada per els portuguesos l'any 1569), Palestina (originada a Betlem l'any 2013 per influència Italiana), Sao Tomè i Príncipe (una igualment creada per influència portuguesa) i Ucraïna (que ha estat represa en els darrers anys després d'haver estat prohibida en temps de la Unió Soviètica)

¹¹ 1498 fou l'any d'un dels fets més importants d'aquest procés històric, el de l'arribada a la Índia de les naus portugueses, comandades per Vasco da Gama, per via marítima, rodejant el continent Africà. Fou la primera vegada que això s'esdevenia.

¹² En aquells temps no és pot parlar de l'existència d'un Estat en el sentit modern. Per això la referència

entregades a l'Església Catòlica, però se l'hi van retirar durant la fase anti clerical de laïcisme generalitzat corresponent a la Primera República (1810-1926) que va acabar amb la Monarquia, fins que es va donar un cop militar, que va permetre l'arribada de Salazar al poder, instituint un regim dictatorial, fins el 25 d'Abril de 1974.

Actualment, les Santes Cases de Misericòrdia són de responsabilitat de la societat civil. Funcionant des del punt de vista jurídic-legal com una associació privada laica¹³, encara que amb la designació de germandats i que els seus associats/des siguin germans/es.

- És verifica una expansió del moviment associatiu lligat a l'Economia Social, que és relativament simultani en els quatre països, en la segona meitat del segle dinou, i més particularment en les mutualitats (o associacions de socors mutus) i les cooperatives¹⁴.
- Amb tot, existeix una certa "especialització" de cada un dels països, essent les cooperatives més presents a Catalunya i sobretot a Itàlia (de tipus A i de tipus B), les mutualitats a França i les associacions a França i Portugal i menys a Catalunya. Aquests perfils encara són visibles actualment, tal com es pot veure en el quadre 1, on són representades les dades, per "l'ocupació

a una lògica "proto estatal"

¹³ Amb l'excepció de la Santa Casa de Misericòrdia de Lisboa, que és una persona col·lectiva de dret privat i d'utilitat pública administrativa que depèn del govern, essent nomenada per aquest la Mesa Administrativa, a més d'assumir, en la pràctica, les funcions de l'acció social pública de la ciutat de Lisboa substituint a la Seguretat Social.

¹⁴ Jordi Estivill, en una recerca ben documentada sobre aquest període, presenta algunes dades que ho comproven, comparant Portugal, Espanya, França i Itàlia a partir de les informacions recollides en autors com: Goodolphim, C. (1876). *A Associação. História e desenvolvimento das Associações Portuguesas*. Lisboa: Imprensa Nacional; Castillo, S. (1994). "Las sociedades de Socorros Mutuos em lá España Contemporánea, in Castillo, S. (ed.). *Solidaridad desde abajo. Trabajadores y socorros mutuos en la España contemporánea*. Madrid: U.G.T. - Centro de Estudios Históricos, pp. 1-29; Solà, P. (1994). "El mutualismo contemporáneo en una sociedad industrial. Anotaciones sobre El caso catalán (1880-1939), in Castillo, S. (ed.). *Solidaridad desde abajo. Trabajadores y socorros mutuos em la España contemporánea*. Madrid: U.G.T. - Centro de Estudios Históricos, pp. 71-86; Gueslin, A. (1987). *L'invention de l'économie sociale*. Paris: Ed. Economica; Querubin, A. (1977). *Storia della Previdenza Sociale*. Roma: Ed. Riuniti. Cf. Estivill, J. (2017a: p. 37).

remunerada”, per categories de les entitats de l’Economia Social, en els anys 2014-2015, en comparació amb els pesos relatius de les poblacions residents, en cada país. En el Quadre estan en negreta les situacions de major pes relatiu, comparat amb la proporció demogràfica¹⁵.

QUADRE n 1 OCUPACIÓ REMUNERADA PER ENTITATS DE L’ECONOMIA SOCIAL I PER POBLACIÓ RESIDENT, EN QUATRE PAISOS DE LA UNIÓ EUROPEA, EN ELS ANYS 2014-2015

| | | | | | | | | | | |
|-----------------|------------------|--------------|----------------|--------------|------------------|--------------|-------------------|--------------|----------------------|--------------|
| | | | | | | | | | | |
| | | | | | | | | | | |
| | | | | | | | | | | |
| ESPAÑA | 528 000 | 12,6 | 2 360 | 0,6 | 828 041 | 9,2 | 1 358 401 | 10,0 | 46 593 236 | 9,1 |
| FRANÇA | 308 532 | 7,3 | 136 723 | 33,5 | 1 927 557 | 21,4 | 2 372 812 | 17,4 | 66 865 144** | 13,1 |
| ITÀLIA | 1 267 603 | 30,2 | 20 531 | 5,0 | 635 611 | 7,1 | 1 923 745 | 14,1 | 60 537 709 | 11,8 |
| PORTUGAL | 24 316 | 0,6 | 4 896 | 1,2 | 186 751 | 2,1 | 215 963 | 1,6 | 10 300 300 | 2,0 |
| UE- 28 | 4 198 193 | 100,0 | 407 602 | 100,0 | 9 015 740 | 100,0 | 13 621 535 | 100,0 | 511 876 252** | 100,0 |

Font: CESE. Comitè Econòmic i Social Europeu, CIRIEC Centre Internacional de Recerques i d’Informació(2017) Evolutions récentes de l’économie sociale dans l’Union Européenne. Bruselles, Unió Europea EUROSTAT (p. 79)

- A Itàlia l’expressió i el concepte d’Economia Social sempre ha estat molt menys afirmat, essent molt més utilitzats els conceptes d’Economia Civil i , més tard, el de Tercer Sector.
- Es possible identificar influències comuns i mútues entre els quatre països, en l’acció dels intel·lectuals que circulaven per

¹⁵Entre altres: CESE/CIRIEC(2017, 75 a 110) . Estivill (2009). Martinez Rodriguez (2010) i Zamagni (sd). Les dades sobre les entitats de l’Economia Social provenen de CESE/CIRIEC (2017, p. 79). No ha estat possible obtenir dades equivalents per Catalunya, raó per la qual és presenten referides a Espanya en el seu conjunt.

Europa, sobretot els que tenien a França i Anglaterra com punts de pas o de immigració o d'exili, essent freqüent trobar, en obres dels autors dels quatre països, referències als escrits i a les idees d'alguns noms associats als orígens de les filosofies i les ideologies de l'Economia Social, com Jean Charles Sismondi, Pierre_Joseph Proudhon, Charles Fourier, Robert Owen, Frédéric Le Play, Charles Gide i altres¹⁶.

- Amb tot hi hà èmfasis diferenciats en aquestes influències: l'anarquisme (de Proudhon, per exemple) i el socialisme utòpic (de Fourier i d'Owen, per exemple) estan presents en els quatre, però d'una forma `mes nítida a Catalunya i a França; el solidarisme catòlic (accentuat amb la influència de la Rerum Novarum) es va fer més present a Itàlia i Portugal, no tant a Catalunya i encara menys a França, almenys des d'un punt de vista relatiu (comparat amb altres inspiracions), mentre que el solidarisme maçònic es troba en els quatre, però amb més força a Catalunya i a França.
- La inflexió que Le Play introdueix a França, d'una Economia Social predominantment obrera vers una altre de matriu més catòlica, només va aparèixer, més tard a Portugal i a Catalunya, entre finals del segle XIX e inicis del XX, quan per la influència catòlica de l'encíclica papal "Rerum Novarum" (publicada per Lleó XIII l'any 1881) es va fer sentir més en el discurs sobre l'Economia Social.
- A França, sota la influència de la Revolució Francesa i els seus ideals ("Liberté, Égalité, Fraternité") l'emergència de l'Economia Social està associada a la lluita per aquests valors i a la idea de Democràcia, fenomen que és menys evident i directe en els altres països, sense desvaloritzar la influència que va tenir en tots ells per inspiració indirecte.
- En els quatre països, hi hà lligams clars entre l'afirmació de l'Economia Social i les lluites dels seus moviments obrers i de conquesta dels seus drets sindicals, molt especialment en els països de major industrialització (Catalunya, França i Nord d'Itàlia) i /o amb forta influència inicial de l'anarcosindicalisme (com en els casos de Catalunya i Portugal), amb majors referències, en aquests casos, als principis de l'autogestió i del control obrer en les organitzacions de l'Economia Social.

¹⁶ Veure a aquest propòsit Estivill (2017a) i Estivill(2017b)

- Tres d'aquests països (Catalunya, Itàlia i Portugal) han conegut períodes de règims dictatorials d'ideologies feixistes, que van intentar inhibir i controlar l'Economia Social de base popular (sota la forma de cooperatives, mutualitats i associacions) enquadrant-les en els seus processos de control corporatiu, raó per la qual, entre finals dels anys vint i els anys 1970, és verificada que en aquests països existeixi una mena de desert en l'afirmació de l'Economia Social, durant la vigència d'aquells règims¹⁷.
- En contrapartida, en les fases democràtiques dels quatre països, les experiències de l'Economia Social van florir i és van desenvolupar, amb recolzaments i incentius per part de l'estat, passant en tots ells a tenir una certa complementarietat, fins i tot promiscuïtat, amb les diferents modalitats que ha existit l'Estat Social, més tardanament a Catalunya i a Portugal.
- A Portugal, les organitzacions de l'Economia Social, més centrades en les pràctiques de la solidaritat filantròpica sovint de caire assistencialista, la majoria vinculades a l'Església Catòlica o reconeixent-se en la seva doctrina, s'han tornat dependents de l'Estat, des del punt de vista financer i de les orientacions estratègiques i operatives, gaire be sempre sota l'estatut de reconeixement polític, designat IPSS (institucions Particulars de Solidaritat Social), després de 1974, convertint-se en una espècie d'entitats en "outsourcing" o en una delegació externa de les funcions socials de l'Estat Social. podent designar, a aquests casos, **d'isomorfisme institucional estatal**, particularment més explícit a França i a Portugal.
- Per altre costat, en els quatre països, s'ha verificat, especialment després de la segona guerra mundial, un apropament funcional, filosòfic i ideològic a les logiques del Mercat capitalista, per motius de supervivència, de competència, d'abandó o deixadesa dels seus principis originals¹⁸ i /o falta d'alternatives creatives, passant a ésser influenciades i formatades per l'Economia de Mercat, configurant situacions que és poden designar d'**isomorfisme institucional mercantil**, més explícit a França i

¹⁷ En el cas de Portugal, veure per exemple Garrido (2016), Santos (2009). a Estivill(2018) es troben elements comparatius entre els tres països

¹⁸ Particularment en el que és refereix als principis de l'autogestió i de la democràcia i de recerca d'una lògica econòmica fonamentada en la primacia de l'interès general per sobre de l'interès particular i en la persecució de finalitats no lucratives, com en l'economia de mercat

Portugal.

- Malgrat tot això, les cooperatives van continuar a jugar un paper important en l’afirmació d’una Economia Social en els quatre països, però molt especialment a Catalunya i Itàlia, encara que amb característiques diferents.
- Tambè en tots ells, s’ha verificat, sobretot després de la segona guerra mundial, una pèrdua de la importància de les associacions de socors mutus o mutualitats, en part per l’existència de l’Estat Social amb les seves funcions d’Assistència i Seguretat Social, però també degut a l’afebliment de l’impuls solidaristic horitzontal i democràtic que les anima, essent general aquesta pèrdua, però que s’accentua a Portugal.
- Les associacions de base popular estan presents en els quatre països, com ja s’ha esmentat, havent tingut un creixement i una afirmació notables a Portugal, després de la Revolució Democràtica del 25 d’abril de 1974, cobrint tot el territori, en àrees molt diverses com la cultura, l’esport, les activitats recreatives i l’acció social. No sempre foren reconegudes i valoritzades com pertanyent de ple dret a l’Economia Social, havent estat durant molt de temps el “parent pobre”, tal vegada perquè no pertanyen a les seves tres grans “famílies” en aquests països: el moviment obrer, l’Església Catòlica i a les diverses influències maçòniques. Darrerament, estan essent reinterpretades i revaloritzades a França¹⁹ i a Catalunya²⁰.
- En general, s’ha verificat en els quatre països i en les darrers dècades, una tendència vers el predomini de la Solidaritat Filantròpica o Vertical (de qui pot vers qui no te), molt per la influència d’una certa interpretació dels Solidarismes de base religiosa (normalment de matriu cristiana i catòlica) sobretot a Itàlia i Portugal, acompanyada per la pèrdua d’importància de la Solidaritat Democràtica i Horitzontal, més d’arrel obrera i alternativa... fins a sorgir en la dècada dels vuitanta, el concepte i les practiques **d’Economia Solidària**, sobretot a Catalunya i a França, tal com es veurà en l’apartat n 4.

¹⁹Per exemple Laville (2015)

²⁰ Per exemple Estivill(2015a)

- En els quatre països han estat aprovats, en els darrers deu anys, marcs legals específics per l'Economia Social²¹: la llei de "Economia Social"²² de 5/2011 de 29 de Març, a Espanya; la llei de bases de l'Economia Social²³ n 30/2013, de 8 de Maig a Portugal; la llei d'economia Social i Solidària²⁴ n 2014-856 de 31 de Juliol a França; la llei de Reforma del Tercer Sector²⁵ n 106/2016 de 6 de Juny de 2016 a Itàlia; un nou projecte de llei sobre les empreses socials (lleis 112/17); l'any 2017; i nous decrets- llei de reglamentació del tercer sector ("Codice del Terzo Settore") presentats l'any 2017 (3 de Juliol), l'any 2018 (3 d'Agost) i l'any 2019 (4 de Juliol) i una proposta de llei de Bases de l'Economia Social i Solidària²⁶ presentada per la XES (Xarxa de l'Economia Solidària de Catalunya). Aquests quadres legals tenen alguns punts en comú, altres són diferents²⁷, essent, amb tot, que cal assenyalar que només la llei francesa i el projecte català

²¹ En la seqüència i per incentiu de l'adopció de la Resolució del Parlament Europeu de 19 de Febrer de 2009, sobre l'economia social (2008/2250(INI)), que convidava a tots els Estats Membres a millorar la visibilitat de l'Economia Social adoptant. Entre altres mesures, legislació que permeti el seu reconeixement i la seva promoció. En aquesta seqüència foren aprovades posteriorment lleis similars a Romania (2015) i Grècia (2016)

²² Definida com " un conjunt d'activitats econòmiques i empresarials, que en l'àmbit de l'activitat econòmica principalment en funció del treball realitzat porten a terme aquelles entitats que en conformitat amb els principis(,,) a) primàcia de les persones i de la finalitat social sobre el capital;; b) aplicació dels resultats obtinguts del treball o del servei(...);c) promoció de la solidaritat interna i amb la societat(...) d) independència en relació als poders públics; persegueixen tant l'interès col·lectiu dels seus membres com l'interès general econòmic o social, o ambdós" (Art.2 i art.4)

²³ Definida com "el conjunt de les activitats economicosocials, lliurement portades a terme per les entitats (cooperatives, associacions mutualistes, misericòrdies, fundacions, institucions particulars de solidaritat social(...), associacions amb finalitats altruístiques (...) entitats compreses per els subsectors comunitari i autogestionari(...) i altres entitats (...) que tenen la finalitat de perseguir l'interès general de la societat" (art. 2 n 1 i 2 i art.4)

²⁴ Definida com " una forma d' Entreprenre i de desenvolupament econòmic adaptat a tots els dominis de l'activitat humana a la que adhireixen persones morals de dret privat que tenen les condicions acumulatives següents: 1) una finalitat diferent de la que persegueix la distribució dels beneficis; 2) una governança democràtica(...)3) una gestió d'acord amb els següents principis: a) Els excedents son majoritàriament dedicats a l'objectiu de mantenir o de desenvolupar l'activitat empresarial, b) les reserves obligatòries constituïdes no poden ésser compartides ni distribuïdes(...)" (art.1-1)

²⁵ Definida com " un complex d'entitats privades constituïdes per perseguir, sense ànim lucratiu, finalitats cíviqes, solidàries i d'utilitat social i que en aplicació del principi de subsidiarietat i en coherència amb els seus respectius estatuts o actes constitutius, promou i realitza activitats d'interès general per mitjà de formes d'acció voluntària i gratuïta o de mutualitat o de producció e intercanvi de bens i serveis"(art 1 n1

²⁶ Definida com" el conjunt d'iniciatives, els membres de la qual, de forma associativa, cooperativa, col·lectiva o individual, creen, organitzen i desenvolupen democràticament i sense que necessàriament tinguin finalitats lucratives, processos de producció, d'intercanvi, de gestió, de distribució de l'excedent, moneda, consum i finançament de bens i serveis per satisfer necessitats, que es regeixen per relacions de solidaritat, cooperació, donació, reciprocitat i autogestió defensant els bens comuns, naturals i culturals i la transformació equitativa de l'economia i la societat amb la finalitat del bon viure i de la reproducció i la sostenibilitat de la vida del conjunt de la població " (art 1)

²⁷ Veure notes 23,24 ,25, 26 ,i 27

incorporen el nou concepte d'economia solidària, la definició de la qual, d'una forma més complerta i transformadora i menys funcionalista és troba en aquesta darrera²⁸.

- Cal anotar que a Itàlia, l'economia civil o el tercer sector sempre ha funcionat més en clau regional i només després nacional, existint inclusiu lleis regionals específiques en almenys tres regions (Lombardia, Piemonte i Toscana). Amb tot, la llei n. 106/2016 i els seus reglaments, així com la creació d'un Registre Unic Nacional del Tercer Sector (RUNTS- "Registro Unico Nazionale del Terzo Settore") , ha tendit a definir alguna uniformització²⁹.

4. L'EMERGÈNCIA DELS CONCEPTES I DE LES PRÀTIQUES DE L'ECONOMIA SOLIDÀRIA

En aquest apartat, és pretén analitzar les semblances i diferències que existeixen entre els quatre països, amb respecte a l'emergència, a partir dels anys vuitanta, del concepte i de les pràctiques de l'Economia Solidària, com a resposta a les crisis i a les mancances de l'Economia de Mercat Capitalista, de l'Estat Social, del Sistema Socialista i de la pròpia Economia Social, de la que ella és "descendent", i encara com proposta d'una Alternativa, per una era post capitalista, que -es regeixi per la dignitat i per la sostenibilitat de la vida, a tots els nivells, de la Nostra Casa Comuna.

Cal començar per subratllar el caràcter policentric i multicultural de l'Economia Solidària, donat que va emergir (o re emergir) simultàniament i amb autonomies relatives en varies regions del món. Cal també senyalar les seves afirmacions específiques, almenys a Amèrica Llatina, a Europa, en el Canadà francòfon (Quebec), a la Macaronèsia, als Estats Units i a l'Àfrica. Es pot considerar que existeixen actualment, almenys tres/quatre versions relativament ben formulades i estabilitzades: la versió "Llatinoamericana" , la versió francòfona, la versió Macaronèsia i la versió Parecon o de la "participatory Economics"³⁰.

²⁸ Aquesta qüestió serà represa en el punt següent

²⁹ Per exemple, Gori, L. (2018). Il Sistema delle Fonti nel Diritto del Terzo Settore. *Osservatorio sulle fonti*, Anno XI - Fascicolo 1/2018, pp. 1-48.

³⁰ Per exemple, Albert (2003); Amaro (2009); Amaro (2016b); Coraggio (2011); Fotopoulos (1997);

En quant a l'anàlisi comparativa entre els quatre països es poden destacar les següents reflexions³¹:

- El concepte i les pràctiques de l'Economia Solidària estan especialment afirmades a Catalunya, on és va crear la Xarxa d'Economia Solidària més dinàmica, consistent, global, fonamentada i influent (en particular)políticament) d'Europa³² i seguides per França. Menys a Itàlia i sobretot a Portugal.
- El cas d'Itàlia és curiós, donat que la designació d'Economia Social mai va ésser molt utilitzada³³ i va sorgir el concepte d'Economia Solidària sense haver passat pe aquella, una mica com va succeir a Amèrica Llatina, on és va passar d'Economia Popular a Economia Solidària, pràcticament sense una gran afirmació de l'Economia Social (contràriament al què va succeir en els altres tres països).
- L'economia Solidària te en aquests altres tres països, en les seves matrius d'influències, varies inspiracions, amb accents diferenciats, particularment l'anarquisme (i els neo-anarquismes³⁴), sobretot a Catalunya; el socialisme utòpic renovat i algunes bases neo-marxistes. més a França; els moviments ecologistes i de la transició, pràcticament en tots ells. Amb expressions òbviament variades; algunes posicions catòliques, de fora de la institució, marcades per la Teologia de l' Alliberació d'Amèrica Llatina³⁵ i per la filosofia de l'Ecologia Integral del Papa Francesc³⁶, més visibles a Portugal i també a Itàlia; les reflexions i propostes de l'Economia Feminista, ben presents a França i més recentment a Catalunya.

Fotopoulos (2005); Laville, J.-L. (2009). L' Économie Solidaire dans Le débat théorique. *Revista de Economia Solidària*, 1, pp. 31-67; e Laville (2018).

³¹Per escriure el què segueix, vaig tenir en compte sobretot, a més de múltiples experiències i observacions pròpies, en la construcció del concepte de l'Economia Solidària de "Macaronésia" entre els inicis de 1990 i 2002, en la creació de la mestria en Economia Solidària i Social en l'ICSTE (Institut Universitari de Lisboa des de 2005, (el primer a Portugal i a Europa amb aquestes característiques), en la fundació, l'any 2014 de REDPEA (Xarxa Portuguesa de l'Economia Solidària i en la participació activa en les tres darreres FESC (Fira d'Economia Solidària de Catalunya) (2016,2017 i 2018) i sobretot en les referències que s'indiquen: Amaro(2009),Amaro (2016b),,Estivill(2009) i Laville (2018)

³² Tal com s'ha il·lustrat en les fortes dinàmiques evidenciades en les varies Fires de l'Economia Solidària de Catalunya (FESC) organitzades per la XES i que tindrà la seva VIII edició en el mes d'Octubre de 2019.

³³ Veure línia d) del punt 3

³⁴ Per exemple, connectats a les varies dinàmiques creades en la seqüència dels moviment dels "indignats" particularment visibles a Catalunya

³⁵ En particular, del ex-teòleg Brasileny Leonardo Boff

³⁶ Explícitament expressada en l'Encíclica "laudato si" (8 de Juny de 2015)

- Des d'un punt de vista epistemològic, la perspectiva de l'Economia Solidària, dominant a Catalunya i a França és fonamentalment antropocèntrica (posant en el centre els interessos i els bens dels ésser humans, dels homes i les dones) en gran part degut a les influències marxistes i anarquistes, mentre que a Portugal, és tendeix a afirmar, en els cercles de l'Economia Solidària, una visió més Ecocèntrica (posant en l'eix central els bens e interessos de tots els éssers vius de forma compartida) per influència de la versió de Macaronésia³⁷. En el cas d'Itàlia, existeixen tendències diversificades, amb predominança de la primera perspectiva.
- Com a conseqüència, i en la mesura en què sobretot a Catalunya i a França, i en part també a Itàlia, el concepte d'Economia Solidària és abordat, fonamentalment, conjugant les tres dimensions tradicionals (ja tractades per l'Economia Social, encara que amb continguts reformulats)- econòmica, social i política- en la Macaronésia i amb influència a Portugal és consideren explícitament, ademés d'aquestes, sis més altres dimensions- cultural, ambiental, territorial, del coneixement, de gestió i ètica³⁸. De totes maneres, en la pràctica, aquestes diferències no són tant accentuades ni tant explícites com s'ha indicat, verificant-se sovint una major valorització de les tres primeres dimensions³⁹.
- De forma prou generalitzada i associada al tema de l'Economia Solidària ha sorgit/ressorgit el debat a l'entorn dels "Comuns" com a recursos, bens i serveis d'apropiació, gestió i /o utilització comunitària (i per tant ni pública ni privada, dicotomia que va predominar i és va imposar des del segle XIX, monopolitzant les logiques d'organització i de regulació de l'economia i la societat),

³⁷ Per una clarificació d'aquest concepte, veure Amaro(2009) i Amaro (2016b)

³⁸ Amaro (2009), Amaro (2016b)

³⁹ Cal notar, amb tot, que en la proposta de la llei de l'Economia Social i Solidària presentada per la XES, almenys al nivell dels principis que s'han de respectar per part de les entitats de l'Economia Social i Solidària, és verifica que les altres dimensions també són mencionades-

o millor encara, com coactivitats de regulació comunitària⁴⁰, passant a integrar, d'una forma innovadora, nous "comuns", immaterials, tals com valors culturals, o coneixement (de la gent gran, per exemple), els "numèrics"(com el software i els programes informàtics), els sistemes urbans, la moneda, entre molts d'altres⁴¹.

Per el que és refereix a les relacions entre Economia Solidària i Economia Social, les situacions que prevalen en els quatre països són bastant diferenciades. Es poden senyalar les següents tendències:

- L'Economia Solidària s'assumeix amb força, contraposant-se (fins i tot oposant-se) a l'Economia Social tradicional, distingint-se clarament d'ella i negociant amb ella, plataformes i legislacions d'interès comú, en igualtat de posicions i de poders, com actualment succeeix a Catalunya.
- Això mateix és verifica parcialment a França, però no tant clarament, optant-se molt sovint, per opcions tàctiques, per la no diferenciació, per convergències, quasi per la fusió i osmosi, o al menys, de forma sumativa, és parla de "economia Social i Solidària", sense generar enfrontaments.
- A Itàlia no sembla ésser ni tan sols una qüestió rellevant, tenint en compte el que ja s'ha dit sobre la quasi inexistència de referències a l'expressió i al concepte "Economia Social" en aquest país.
- A Portugal, és verifica una clara confrontació i desconfiança en relació a l'Economia Solidària, que ha tingut moltes dificultats per ésser reconeguda com expressió pròpia, que és correspon a una realitat específica i a un concepte amb validació científica i reconeixement politico-institucional. Aquesta reacció negativa davant de l'Economia Solidària s'origina sobretot en dos dels components i dels "lobbies" més

⁴⁰ Per exemple, especialment : Ostrom, E. (2010). Beyond Market and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. *American Economic Review*, vol. 100, n° 3, (pag. 641 a 672); e Dardot, P. Laval, C. (2014). *Commun - Essai sur la révolution au XXIe siècle*. Paris: La Découverte, (600 p.)

⁴¹ Veure per exemple, els dos numeros que la revista Economia Solidària (N 11. Juny 2017) i n 12. Juny 2018) va dedicar a aquest tema. Més particularment Eynaud, P. i Laville, J.-L. (2017). Joining the Commons with Social and Solidarity Economy research: Towards the Renewal of Critical Thinking and Emancipation. *Revista de Economia Solidària*, 11, pp. 12-29; e AMARO, R. R. (2018b). Nota Editorial. *Revista de Economia Solidària*, 12, pp. 7-11.

forts i amb més poder i influència de l'Economia Social a Portugal: 1) la corrent catòlica més tradicional, que s'assumeix com essent inspiradora "original i autèntica" del valor (moral i filantròpic) de la Solidaritat i per tant de la "branca solidària de l'Economia Social", considerant-se per aquesta raó la "legítima propietària" d'una Economia Solidària⁴² i 2) La corrent maçònica més important a Portugal que s'auto atorga "l'autèntica i original Economia Social" i que rebutja i desconfia de l'expressió "Economia Solidària", no únicament per la seva apropiació catòlica, com també perquè és pretén ésser el guardià del sentit històric fundador d'aquestes àrees, rebutjant tots els riscos de desviació i encara perquè entén que l'economia Solidària és com a màxim, un concepte d'Amèrica Llatina, provinent de l'Economia Popular, que no te sentit aplicar a Europa, i per conseqüència a Portugal⁴³.

- Simptomàticament, com s'ha vist en el tercer punt, només a França i en la proposta de la XES a Catalunya s'acull el concepte d'Economia Solidària en les recents lleis marc de "l'Economia Social i Solidària". Va ésser molt simptomàtic el cas de Portugal, on l'expressió "Economia Solidària" va ésser explícitament recusada en la nominació de la llei de Bases i en el seu articulat, be com, després i successivament, el nom de Régie Cooperativa (Cooperativa d'interès públic de responsabilitat limitada, sigui un organisme semi -públic) d'enquadrament institucional de les Xarxes de l'Economia Social, designat per CASES (Cooperativa Antonio Sergio per l'Economia Social⁴⁴) i de la més recent CPES (Confederació Portuguesa de l'Economia Social⁴⁵).
- En quant a les relacions entre l'estat i l'Economia Solidària en els quatre països, a més dels recolzaments prestats a l'Economia Social, ja referits en el tercer punt, només a Catalunya o a França existeixen polítiques de recolzament a l'Economia Solidària,

⁴² Per això és tan important i decisiva la clarificació i la distinció ontològica, epistemològica, teòrica i metodològica del concepte i de les pràctiques d'una solidaritat ecocèntrica, sistèmica, democràtica i emancipadora, que defineix i caracteritza a l'Economia Solidària, per contraposició a una solidaritat antropocèntrica, (merament) social, filantròpica i (freqüentment) assistencialista que és troba en "branca solidària de l'Economia Social".

⁴³ Oblidant, curiosament que alguns dels autors, de les formulacions i de les pràctiques més interessants, més referenciades i més reconegudes és troben també a Europa i en el Canadà francòfon.

⁴⁴ Jo mateix, representant en la fundació de CASES, el 7 d'octubre de 2009 a ANIMAR (Associació Portuguesa per el Desenvolupament Local) vaig veure rebutjada per part de totes les altres xarxes de l'Economia Social (sigui les de les Cooperatives les de les mutualitats sigui les de les Misericòrdies o les de les Institucions de Solidaritat que estaven representades, la proposta que vaig fer d'ampliar l'expressió (el concepte i els seus principis de referència) amb Economia Solidària.

⁴⁵ Creada el 21 de Juny de 2018 integrant les xarxes ja indicades i les xarxes de les Fundacions i de les Col·lectivitats de Cultura, Oci i esport.

normalment en conjugació amb l'Economia Social.

A França, Aquest reconeixement polític s'ha expressat per l'existència d'arres de governació dedicades a l' Economia Social i Solidària a escala nacional, encara que amb varies interrupcions, (Secretaria d'estat d'Economia Social i solidària entre 18 d'Octubre de2000 i 6 de Maig de 2002; Ministeri Delegat encarregat de l'Economia Social i Solidària entre 16 de Maig de 2012 i 18 de Juny de 2012; Ministeri Delegat encarregat d'Economia Social i Solidària i de Consum entre 21 de Juny2012 i 31 de Març de 2013; Secretaria d'Estat encarregat de Comerç Artesania, Consum i Economia Social i Solidària entre 2 d'Abril de 2014 i 19 de Maig de 2017; i Alt Comissionat d'Economia Social i Solidària en el Ministeri de Transició Ecològica i Solidària des de 2017) i també a nivell dels Departaments i de varis Municipis.

L'any 2015, va ésser creat en el Municipi de Barcelona el Comissionat d'Economia Cooperativa, Social i Solidària, havent-se promogut un programa de desenvolupament per l'Economia Social i Solidària per el període 2016-2019. El 17 del mes de Maig de 2017 31 municipis de Catalunya van fundar una Xarxa de Municipis per l'Economia Social i Solidària, per “ fomentar noves formes de produir i consumir que siguin democràtiques, solidàries i sostenibles, amb l'objectiu de realitzar una transició vers un model economic més resistent a les conseqüències de les grans crisis”⁴⁶.

A Itàlia i Portugal, com ja s'ha explicat, l'Economia Solidària no ha estat objecte de polítiques publiques especifices, que no sigui en algunes regions com en els casos de la Regió Autònoma de les Açores de Portugal (on a més varen començar, en els inicis dels anys noranta, les primeres experiències i iniciatives d'Economia Solidària a Portugal) en les que fou creada l'any 2000, la primera xarxa portuguesa de l'Economia Solidària a Portugal (CRESAÇOR. Cooperativa Regional de l'Economia Solidària de les Açores, cooperativa de segon grau, agrupant 22 organitzacions que s'identificaven amb aquell concepte) i el govern regional va promoure polítiques i mesures de recolzament a aquesta àrea, particularment, en el marc de les polítiques socials, de la lluita contra la pobresa i l'exclusió social i de l'atur i del programa del Microcrèdit, per el recolzament de l'emprededorisme inclusiu⁴⁷.

⁴⁶ Ajuntament de Barcelona. InfoBarcelona, 17/05/2017 (www.barcelona.cat)

⁴⁷ En l'àmbit del qual existeix un model innovador de governança compartida o de partenariat tripartita, en el que intervenen l'Estat (govern regional), l'economia solidària (CRESAÇOR) i l'economia de mercat (bancs).

De tota manera, en aquestes dues darreres dècades, en els quatre països, les polítiques públiques de recolzament a l'Economia Social i Solidària s'han desenvolupat i han estat marcades per tres tipus d'influències, en part contradictòries: 1) per "recomanació", més o menys imperativa de la Unió Europea⁴⁸, igualment en el marc de la següent influència, 2) Per l'aplicació de la ideologia i dels arguments neoliberal, dominants des dels anys 1980 que han defensat i promogut, la "desestatalització", la liberalització i la privatització de les polítiques públiques especialment en les àrees socials, en favor de l'empresariisme social, d'allò que s'ha designat per "innovació social" i de la delegació de funcions de l'Estat Social per l'Economia Social i Solidària i per la Responsabilitat Social de les empreses⁴⁹. S'obren així les portes a un nou tipus de capitalisme, "moralista" o "filantròpic" en el que s'han afirmat, per exemple el "social business" i "els negocis socials"⁵⁰, 3) per afirmació de polítiques públiques efectivament alternatives, de promoció d'un model post capitalista⁵¹, com s'han defensat en algunes formulacions, com en el cas de la creació del Comissionat d'Economia Cooperativa, Social i Solidària de l'Ajuntament de Barcelona i el seu programa de desenvolupament per l'economia Social i Solidària per el període 2016-2019, com ja s'ha explicat.

- En els darrers anys, l'aparició de "teories" i de les "propostes" del "social business" dels "negocis socials", de les "empreses Socials" i dels "social impacts bonds" (o títols d'impacte social), entre altres, és correspon a una forta investida del capitalisme i de l'economia mercantil en les àrees socials (i en les ambientals i culturals), configurant el que és pot designar per temptatives (i temptacions) de moralització del capitalisme i del pas a una

⁴⁸ En la seqüència de la referida Resolució del Parlament Europeu de 19 de Febrer de 2009 sobre l'economia social(2008/2250(INI))

⁴⁹ En aquest sentit, Estivill, J. (2015b). Empresas, Emprendedurismo y Empresariado Social. *Revista de Economía Solidaria*, n 8, (pag. 18 a 49); e Amaro, R. R. (2015). Nota Editorial. *Revista de Economía Solidaria*, n 8, (pag. 9 a 17).

⁵⁰ Per exemple Laville, J.L. (2018 pag.166 a 180) i Amaro, R.R. (2016a) Nota editorial *Revista de Economía Solidaria* n 9 (pag.9 a 21), Veure també els següents apartats, i també en aquesta lògica s'inscriuen les propostes de Tony Blair sobre la Tercera Via, i de Cameron sobre la "Big Society" Amaro(2016a)

⁵¹ Per exemple Amaro (2016a)

nova fase d'un "capitalisme moralista o filantròpic". Aquest, anuncia la junció entre "el millor dels dos mons", la "bondat de la missió social" amb "l'eficiència empresarial", amb tres expressions principals⁵²: 1) "Cants de sirena" per atraure a les organitzacions de l'Economia Social vers la seva "empresarialització", especialment als mètodes de gestió⁵³ que les torna "eficients" i les converteix en "empreses socials", 2) Entrades de les empreses mercantils en "els mercats socials", mercantilitzant l'àrea social transformant-les en un "negoci" interessant per els seus objectius lucratiu... i socials (on l'aplicació de la terminologia "negocis socials" i "Social business") és presentada com una fesomia més neta, 3) Augment i sofisticació de les estratègies de "responsabilitat social corporativa" (o de les empreses i encara de "ciutadania empresarial" en la formulació més freqüent a Estats Units), per les que l'Estat Social podrà delegar algunes de les seves funcions.

Aquestes lògiques emergeixen transversalment en els quatre països analitzats, amb força i expressions diferents, amb més resistències i "vacunes" a Catalunya i seguidament a França. Però de forma més "desprotegida" a Itàlia i Portugal.

Una de les traduccions més significatives de les influències i dels impactes d'aquestes lògiques ha estat el creixement en la legislació sobre l'Economia Social i Solidària i el Tercer Sector del concepte i la modalitat de les "empreses socials"⁵⁴ o la seva consideració en legislacions a part, d'alguna manera en la seqüència de les recomanacions que van en aquest sentit en la Resolució del Parlament Europeu de l'any 2009 sobre l'Economia Social, referint-se explícitament a una "nova família", és a dir, les "empreses socials"⁵⁵.

Dels quatre països, França i Itàlia són els que inclouen explícitament a

⁵² Per exemple Laville (2018 pag. 166 a 180) i Amaro (2016a)

⁵³ Un exemple és el de la introducció en el nou Codi Cooperatiu de Portugal (Llei n 119/2015 de 31 d'Agost) de la figura del "membre inversor" (art.4) i amb conseqüència de la possibilitat d'atribuir vots plurals, encara que amb límits màxims i aplicables a tots els cooperadors (art.16,art.20, art41) violant el principi històric del cooperativisme "una persona, un vot"

⁵⁴ Com ja s'ha comentat poden tenir origen en les entitats de l'economia social com una estratègia per la sostenibilitat o poden sorgir dins del sector lucratiu, però amb l'objectiu primari de tenir un impacte social" Sosa,M. (2016) Empresas sociais em Portugal. Que realidade ? -Tesis en Economia Social. Univesidade do Minho (181 p.)

⁵⁵ Per exemple, CESE/CIRIEC(2007 p.65) Per una visió general i sintètica sobre les solucions trobades des d'aquests punts de vista,, per els països de la Unió Europea, per l'enquadrament legal de les empreses socials CESE/CIRIEC (2017 pag 65 i 66)

les empreses socials en les lleis marcs d'aquest sector.

En el cas de França, cal indicar que en la seva Llei d'Economia Social i Solidària 2014-856 de 31 de juliol s'inclou en aquest sector les "Societats comercials" que en els seus estatuts(...) respectin les condicions fixades en l'article primer d'aquesta llei i que tinguin la finalitat de la utilitat social en el sentit del segon article(...) i apliquin els principis de gestió definits per aquesta llei⁵⁶.

A Itàlia, en la Llei delegada de Reforma del Tercer Sector ("Legge delega para la riforma del Terzo Settore", n 106/2016, de 6 de Juny), és defineix "l'empresa social" com "una organització privada que desenvolupa activitats empresarials amb finalitats d'utilitat(...) (cívica, solidària i social), que afecta els lucre prioritàriament per realitzar el seu objecte social(...), que adopta modalitats de gestió responsable i transparent i que afavoreix la major participació possible dels seus treballadors, usuaris i altres actors interessats en les seves activitats"⁵⁷.

A Portugal no hi ha una referència explícita en la seva llei de Bases de l'Economia Social al terme "empresa Social"⁵⁸, encara que alguns autors i publicacions considerin, malgrat això, que varies de les entitats (com per exemple, les que tenen l'estatut d'IPSS) poden ésser considerades que compleixen els requisits operatius de la definició utilitzada per la Unió Europea⁵⁹.

Amb tot es pot considerar que algunes mesures polítiques, assumides en els darrers anys, fan convergir vers en el concepte operatiu d'empresa social de la Unió Europea, i com és el cas de la llei n 18/2015 de 4 de Març que defineix el regim jurídic del capital risc, de

⁵⁶ Art. 1 - II, 2.º. Ver també Art. 1 - III. Cf. també EUROPEAN COMMISSION (2016a). *Social enterprises and their eco-systems: A European mapping report - Update country report: France*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate E, Unit E1, 66 p, pp. 20-2

⁵⁷ Art. 6 - 1 a). Cf. també: EUROPEAN COMMISSION (2016). *Social enterprises and their eco-systems: A European mapping report - Update country report: Italy*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate E, Unit E1, 57 p, pp. 13-18. Consultat a 7 de Setembre de 2019, em <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=2149>.

⁵⁸ En aquest sentit Sosa(2016 p.73 a 75)

⁵⁹ Es el cas de CESE/CIRIEC(2017 p.65) per Espanya i Portugal i European Comimmission (2019) *Social enterprises and their ecosystems in Europe, Updated country report: Portugal*. Author Silvia FERreira, Luxemburg, Publication Office (pag 27 a 41) Consultat el 8 de Setembre de 2018 a <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?advSearchKey=socenterfiches&mode=advancedSubmit&catId=22>. En aquest darrer informe l'autora Silvia Ferreira escriu: „ A Portugal no existeix una forma legal per les empreses socials però alguns estatuts i marcs legals d'associacions, mutualitats, santas casas de misericordia, fundacions i equivalents i cooperatives i altres estan aprop de les definicions operatives de les empreses socials, Aquest és el cas de les Organitzacions de l'Economia Social descrites en la Llei de Bases de l'Economia Social com Institucions Particulars de Solidaritat Social i persones col·lectives d'utilitat Pública“(p.28)

l'emprededorisme social i de les inversions alternatives especialitzades,, transposant varies directives i reglaments de la Unió Europea i també del Nou Codi Cooperatiu (Llei n 119/2015 de 31 d'Agost) que com ja s'ha explicat, va crear la figura de "membre inversor" i la possibilitat d'esser atribuïts "vots plurals"⁶⁰.

A Catalunya, cal senyalar que en el "Programa d'impuls de l'economia Social i Solidària a Barcelona", promogut per l'Ajuntament de Barcelona, és refereix explícitament a "les noves iniciatives que poden sorgir tant d'empreses socials i col·lectives, com a través de la reconversió d'empreses mercantils en formats d'ESS"⁶¹, Perspectiva que configura una certa apertura a la idea d'Empresa Social, mentre assumeixin el format i els principis de L'economia Social i Solidària. Per altre costat, la proposta de Llei preparada per la XES (Xarxa de l'Economia Solidària), no fa cap referència explícita a les empreses socials.

5. ALGUNS DESAFIAMENTS I INTERROGANTS

Tenint en compte els anàlisis comparatius dels anteriors punts, sembla important subratllar algunes reflexions, com desafiaments i interrogants per el futur de l'Economia Social i Solidària. Es suggereixen els següents:

a) Quina és la contribució política que les iniciatives de l'Economia Solidària dels quatre països poden donar per la revitalització de la Democràcia, en uns moments en els que esta en perill en tants països, sabent que la Democràcia Participativa(Interna, en l'organització i externa, en l'espai públic) és un dels pilars distintius i decisius de la seva definició i de les seves pràctiques?

b) Quina contribució política, també poden donar en els quatre països per un nou projecte polític (d'esquerres?) per el segle XXI, que recuperi les fonts inspiradores de Solidaritat, d'Equitat, de Dignitat (el

⁶⁰ Per exemple Sosa (2016 p.74): " les modificacions introduïdes en la Llei 119/2015 suposen una ajuda per la superació d'algunes limitacions que les cooperatives tenien i que dificultaven a aquest tipus d'entitats fos utilitzada per implementar els negocis socials i per atraure els inversors socials. S'espera que aquestes modificacions puguin fomentar l'entrada d'inversors socials en aquests tipus d'estructura de l'economia social" .Tambè European Commission (2019 Pag. 40 ii 41)

⁶¹ Ajuntament de Barcelona (2016) Plan de Impulso de la Economia Social i Solidària en Barcelona (2016-2019). Barcelona (p.24)

socialisme?) que els hi augmenti els desafiaments i les propostes de l'Ecologisme, del Feminisme i de les Epistemologies del Sor, entre altres, per una nova visió (Ecocèntrica i Integral) de les societats del segle XXI, tenint en compte que algunes d'aquestes són algunes dels components essencials de l'Economia Solidària?

c) Quina contribució política, poden donar, encara, en els quatre països, per una redefinició i una nova delimitació d'allò que és "lo polític" i quines són les noves configuracions dels "espais públics", amb la inclusió dels Comuns i de les regulacions comunitàries, rebutjant les dicotomies simplistes predominants en el segle XX (Estat-Mercat; Públic-privat; socialisme-Capitalisme), com els nous desafiaments que des d'aquest punt de vista, l'Economia Solidària hostatja, particularment en l'allargament comunitari d'allò que és "públic" i que així, deixa d'ésser monopoli de l'estat i passa a ésser compartit amb les "Comunitats"⁶² ?

d) Quines contribucions pot donar l'Economia Solidària, en els quatre països, per una governança compartida i participativa⁶³, com un nou model de regulació de les societats i de l'economia per el segle XXI, que impliquin un efectiu partenariat equitatiu entre l'estat (als seus diferents nivells geogràfics- nacional, infranacional, supranacional i global)la Societat Civil(en particular les Organitzacions de l'Economia Solidària) i les Empreses (en una lògica de Responsabilitat Social Corporativa), sense confondre's amb la lògica clarament d'inspiració neoliberal, inherent en les propostes de Tony Blair, sobre una "tercera via" o de David Cameron sobre una "Big Society"⁶⁴ ?

e) Quines contribucions les experiències de l'Economia Solidària, poden donar, en els quatre països, per una visió plural de l'economia, per la seva redifinició com concepte substantiu (i no merament tècnic formal), com pràctiques i com pedagogia(d'ensenyança en els cursos d'Economia)? Quines noves perspectives per la Ciència Econòmica i per les teoritzacions econòmiques, per el fet de passar a incloure del principi econòmic de reciprocitat que constitueix l'ADN de l'Economia Solidària (i també el de Domesticitat, Inherent a l'economia domèstica, també oblidada,...) més enllà dels tradicionals i dominants principis

⁶² Particularment Eynaud, Laville (2017), Ostrom (2010 i Dardot, Laval (2014)

⁶³ Per una primera aproximació Amaro,R.R. (2018a) Manual de pràcticas e Metodos sobre Grupos Comunitarios. Lisboa. Leigos para o Desenvolvimento Pag. 34 a 35), Fung,A. Wright E, O, (ed.) (2003) Thinking about Empwered Paritipatory Governance a Deepening Democracy. Institucional Innovations in Empwered Participatory Governance. Londres, Nova York. Verso.

⁶⁴ Per exemple Amaro (2016a)

econòmics de mercat i de redistribució (per l'estat) que només són els que les universitats ensenyen⁶⁵?

f) Quines fusions i interaccions i no solament diàlegs són possibles entre L'Economia Solidària dels quatre països, i quins interrogants, crítiques i propostes de l'Economia Feminista, que ha suggerit múltiples perspectives innovadores, amb varies expressions en aquests països⁶⁶?

g) Quines fusions i interaccions entre les experiències de l'Economia Solidària dels quatre països i llurs iniciatives de Desenvolupament Comunitari, tenint en compte que són dues corrents pràctiques i teòriques que tenen molts punts en comú i moltes sinergies i influències mútues, i per tant només poden guanyar si cooperen i treballen conjuntament, en el sentit de la producció i la innovació del coneixement, però també de l'acció política i de les estratègies i pràctiques comunes?

h) Quines contribucions assumides en els quatre països a partir de l'Economia Solidària, per aconseguir una resinificació del concepte i de les pràctiques del Desenvolupament Sostenible i del seu diàleg i interaccions polítiques i d'accions conjuntes amb els principis inherents a les expressions Sumak Kawsay, Suma Quamaña i Bon Viure. provinents d'altres cosmovisions i epistemologies del Sud, en la lluita per un Futur amb Dignitat i Sostenibilitat⁶⁷?

i) Quines contribucions de les histories de l'Economia Social i de l'Economia Solidària en aquests quatre països, per dialogar, interrogar, rellegir i enriquir la Historia Economica i Social de llurs societats i del Món en general? i al revés, quins desafiaments i interrogants aquests plantegen a aquelles, per enriquir la seva comprensió?

j) Quines articulacions, cooperacions i interaccions de treball entre aquests quatre països, referits a aquests dominis, i per exemple entre les seves xarxes d'Economia Solidària, tenint particularment en compte que és troben en estadis molt diferents d'afirmació i de reconeixement acadèmic, polític i social: ja amb bastant visibilitat i poder la de Catalunya, separada de l'Economia Social; les altres més

⁶⁵ Sobretot Polanyi, K. (2001) *The great transformation: The political and Economic Origins of our time.* Boston, Beacon Press (317 p.)

⁶⁶ Sobre aquest punt, per exemple els aricles de la Revista de Economia Solidària n 7 sobre les qüestions de Gènere en l'Economia Solidària i els desafiaments de l'Economia Feminista. Desembre 2014 (191p.)

⁶⁷ Pw exemple: Amaro(201b) i Amaro,. (2006b) i Amaro, r. R. (2017) *Desenvolvimento ou Post-desenvolvimento ? Des-envolvimento e ...Noflay!* Cadernos de Estudos Africanos n 34 (pag 75 a 111)),

“entortolligades” i compromeses amb l'economia social com les que existeixen a França; bastant disperses geogràficament i institucionalment les que intenten afirmar-se a Itàlia, quasi en la clandestinitat i (encara) sense reconeixement polític i amb resistències per part dels principals ·lobbies" de l'economia Social a Portugal?

BIBLIOGRAFIA

AJUNTAMENT DE BARCELONA (2016). *Plan de Impulso de la Economía Social y Solidaria en Barcelona (2016-2019)*. Barcelona.

ALBERT, M. (2003). *Parecon - Life after Capitalism*. London -New York: Verso, 334 p.

AMARO, R. R. (2009). A Economia Solidária da Macaronésia - Um Novo Conceito. *Revista de Economia Solidária*, 1, pp. 11-28.

AMARO, R. R. (2015). Nota Editorial. *Revista de Economia Solidária*, 8, pp. 9-17.

AMARO, R. R. (2016a). Nota Editorial. *Revista de Economia Solidária*, 9, pp. 9-21.

AMARO, R. R. (2016b). A Sustentabilidade das Organizações de Economia Solidária - proposta de conceptualização e de avaliação. *Revista de Economia Solidária*, 10, pp. 98-123.

AMARO, R. R. (2017). Desenvolvimento ou Pós-Desenvolvimento ? Des-envolvimento e... No-flay ! *Cadernos de Estudos Africanos*, 34, pp. 75-111.

AMARO, R. R. (2018a). *Manual de Práticas e Métodos sobre Grupos Comunitários*. Lisboa: Leigos para o Desenvolvimento, 175 p.

AMARO, R. R. (2018b). Nota Editorial. *Revista de Economia Solidária*, 12, pp. 7-11.

CESE - Comité Économique et Social Européen / CIRIEC - Centre international de recherches et d'information sur l'économie publique, sociale et coopérative (2012). *L'Économie Sociale dans l'Union Européenne*. Bruxelles: Union Européenne, 127 p.

CESE - Comité Économique et Social Européen / CIRIEC - Centre international de recherches et d'information sur l'économie publique, sociale et coopérative (2017). *Évolutions récentes de l'économie sociale dans l'Union européenne*. Bruxelles: Union Européenne, 139 p.

CORAGGIO, J.L. (2011). La presencia de lá Economía Social y Solidaria (ESS) y su institucionalización en América Latina. *Revista de Economia Solidária*, 3, pp. 36-73.

DARDOT, P. & LAVAL, C. (2014). *Commun - Essai sur la révolution au XXIe siècle*. Paris: La Découverte, 600 p.

EUROPEAN COMMISSION (2016a). *Social enterprises and their eco-systems: A European mapping report - Update country report: France*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate E, Unit E1, 66 p. Consultat a 7 de Setembre de 2019, a <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=2149>.

EUROPEAN COMMISSION (2016b). *Social enterprises and their eco-systems: A European mapping report - Update country report: Italy*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion Directorate E, Unit E1, 57 p. Consultado a 7 de Setembre de 2019, a <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=2149>.

EUROPEAN COMMISSION (2019) *Social enterprises and their ecosystems in Europe. Updated country report: Portugal*. Author: Sílvia Ferreira. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 97 p. Consultado a 8 de Setembre de 2018, em <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?advSearchKey=socenterfiches&mode=advancedSubmit&catId=22>

ESTIVILL, J. (2009). Navegando por los Mares de la Economía Social y Solidaria. Existe un rumbo mediterráneo? *Revista de Economía Solidária*, 1, pp. 69-85.

ESTIVILL, J. (2015a). “Mouvement associatif en Espagne: ouverture démocratique et permanence historique”, in J. Laville, A. Salmon (dir.), *Associations et action publique*. Paris: Desclée de Brouwer, pp. 349 - 378.

ESTIVILL, J. (2015b). Empresas, Empreendedurismo y Empresariado Social. *Revista de Economía Solidária*, 8, pp. 18-49.

ESTIVILL, J. (2017a). Os primórdios da economia social em Portugal. Contributos de Ramon de la Sagra - I Parte. *Sociologia: Revista da Faculdade de Letras da Universidade do Porto*, Vol. XXXIII, pp. 19-45.

ESTIVILL (2017b). Os primórdios da economia social em Portugal. Contributos de Ramon de la Sagra - II Parte. *Sociologia: Revista da Faculdade de Letras da Universidade do Porto*, Vol. XXXIV, pp. 11-26.

ESTIVILL (2018). *Europa a les fosques - Politiques socials en els feixismes*”. Barcelona: Icaria Editorial, 343 p.

EUROFOUND (2019), *Cooperatives and social enterprises: Work and employment in selected countries*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 69 p.

EYNAUD, P. & LAVILLE, J.-L. (2017). Joining the Commons with Social and Solidarity Economy research: Towards the Renewal of Critical Thinking and Emancipation. *Revista de Economía Solidária*, 11, pp. 12-29.

FOTOPOULOS, T. (1997). *Towards an Inclusive Democracy - The crisis of the growth economy and the need for a new liberatory project*. London and New York: Cassell, 401 p.

FOTOPOULOS, T. (2005). Participatory Economics (Parecon) and Inclusive Democracy. *The International Journal of INCLUSIVE DEMOCRACY*, Vol.1, No.2, January, pp. 1-23.

FUNG, A. & WRIGHT, E. O. (Eds.) (2003). Thinking about Empowered Participatory Governance. In: *Deepening Democracy - Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance* (pp. 3 – 44). London and New York: Verso.

GARRIDO, A. (2016), *Uma história da economia social*. Lisboa, Tinta da China, 317 p.

GORI, L. (2018). Il Sistema delle Fonti nel Diritto del Terzo Settore. *Osservatorio sulle fonti*, Anno XI - Fascicolo 1/2018, pp. 1-48.

LAVILLE, J.-L. (2009). L' Économie Solidaire dans Le débat théorique. *Revista de Economia Solidária*, 1, pp. 31-67.

LAVILLE, J.-L. (2015). *Asociarse para el bien común - Tercer Sector, Economía Social y Economía Solidaria*". Barcelona: Icaria Editorial, 214 p.

LAVILLE, J.-L. (2018). *A Economia Social e Solidária - Práticas, Teorias e Debates*. Coimbra: Almedina / CES-Centro de Estudos Sociais, 344 p.

MARTINEZ- RODRIGUEZ, S. (2010). *Catalunya, un País de Cooperatives - Recuperació i digitalització del patrimoni cooperatiu de Catalunya: L'Arxiu Històric del Govern Civil de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Barcelona / Departament de Treball - Unió Europea / Fons Social Europeu, Estudi d' Aposta, SCCL, 115 p.

OSTROM, E. (2010). Beyond Market and States: Polycentric Governance of Complex Economic Systems. *American Economic Review*, vol. 100, nº 3, pp. 641-672.

POLANYI, K. (2001). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press, 317 p.

Revista de Economia Solidária, nº 7, sobre “As questões de Género na Economia Solidária e os desafios da Economia Feminista”, Dezembro de 2014, 191 p.

Revista de Economia Solidária, nº 11, sobre “A Economia Solidária e os Comuns”, Junho de 2017, 183 p.

Revista de Economia Solidária, nº 12, sobre “A Economia Solidária e os Comuns Imateriais - o caso específico da Moeda”, Junho de 2018, 199 p.

SANTOS, J. H. (2009). *Maneiras cooperativas de pensar e agir: Contributo para a História do Cooperativismo*. Lisboa: Edições Universitárias Lusófonas, 289 p.

SOSA, M. (2016). *Empresas Sociais em Portugal: que realidade ?* Tese de Mestrado em Economia Social, Universidade do Minho, 181 p.

ZAMAGNI, S. (s.d.). *La Geografia dell' Economia Civile dell' Italia Repubblicana*. Bologna: AICCON - Associazione Italiana per la Promozione della Cultura della Cooperazione e del Non Profit, 31 p.

